

ГРАНІ ВІЙНИ

УДК 94-055.2(477)“1939/1945”(093.3)+069.8

© *Світлана ДЕМЧЕНКО*

ЖІНОЧІ ЕГОДОКУМЕНТИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ)

Здійснено огляд жіночого епістолярю фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні, проаналізовано різні аспекти воєнного досвіду в житті жінок, вплив війни на пам'ять та ідентичність.

Ключові слова: *Національний музей історії України у Другій світовій війні, жінка, листи, щоденники, спогади, пам'ять.*

Військова справа теоретично завжди залишалася чоловічим простором. Проте жодне військове протистояння впродовж століть не обходилося без участі жінок. Вони по-різному переживали війну й у різний спосіб були до неї залучені. Будь-який збройний конфлікт зачіпав інтереси жінок, впливав на їхнє життя, змушував пристосовуватися чи протидіяти різним формам насильства, які стали невід'ємною частиною повсякдення, шукати різні стратегії і тактики виживання. Інколи надзвичайні обставини війни відкривали жінкам нові можливості для самореалізації і перетворювали їх на справжніх героїнь, бо взяти зброю до рук змушувала сувора необхідність, бажання власноруч захистити рідний дім від ворога, який створив смертельну небезпеку для дітей, родини, землі.

Українське жіноцтво виявило себе рішучим прихильником державницької ідеї під час Першої світової війни, записуючись у добровольці Легіону Українських січових стрільців. Сотні жіночих імен відкриває літопис ОУН та УПА, засвідчуючи самопожертву українок в ім'я національної ідеї. Під час Другої світової війни завдяки потужній пропаганді в СРСР відбулася мілітаризація цілого покоління молодих жінок, і військова служба стала нормальним виміром емансипованої радянської жіночності. Жінки активно брали участь у підпіллі та партизанському русі. Тягар Другої світової вони несли і в тилу, взявши на себе безліч «суто чоловічих» спеціальностей: стали за верстат, сіли за кермо трактора, освоїли професію металурга тощо. Жінки були примусовими працівниками на території Третього райху, військовополоненими та в'язнями концтаборів, жертвами Голокосту... На українських теренах, які пережили нацистську

окупацію, сукупно представлені практично всі ці ролі, виконувані жінками в роки війни.

У радянській пропаганді вивчення ролі та внеску жінок під час Другої світової війни цілком вкладалось у схему героїчного нарративу про Велику Вітчизняну війну й полягало переважно в уславленні ратних і трудових подвигів радянських жінок, залишаючи поза науковим та суспільним дискурсом долю великих груп жіноцтва з інакшим воєнним досвідом [21, 10].

Представити широкому загалові жіночий досвід війни з його замовчуваними сторінками, спробувала в середині 1980-х рр. білоруська письменниця Світлана Алексієвич, опублікувавши спогади червоноармійок [1]. Але тоді авторці не відразу вдалося донести до читача духовний світ жінок, які виживали в нелюдських умовах війни: «Уже протягом двох років мені відмовляють видавництва. Мовчать журнали. Вирок завжди той самий: занадто страшна війна. Багато жахіття. Натуралізму. Немає провідної і керівної ролі Комуністичної партії. Словом, не та війна... Яка ж вона – та? З генералами і мудрим генералісимумом? Без крові і вошей? З героями і подвигами... Історію війни підмінили історією перемоги» [2, 23].

Сьогодні в українській історіографії значна увага приділяється гендерним аспектам Другої світової війни. Важливим доробком у боротьбі з ідеологічними міфами та пропагандистськими штампами висвітлення історії Другої світової війни стала низка видань вітчизняних учених О. Кісь, О. Стяжкіної та ін. [22; 23; 27; 72; 73]. Свої аналітичні погляди сучасні історики викладають у контексті великого часового зрізу, і безцінним джерелом заповнення прогалин в історії жінок на війні є їхні листи, щоденники, автобіографії, усні спогади, аудіоголоси.

Епістолярна колекція Меморіального комплексу – це близько 10 тис. одиниць, чверть її становлять жіночі документи особового походження. Понад 1200 персональних жіночих комплексів налічує фондозбірня, і майже кожен третій містить той чи інший еґодокумент¹. Неоціненна скарбівня жіночих документів зібрана протягом десятиліть у різних регіонах країни. Більшість їх – безпосередньо з окопів та з перших повоєнних років. Вони наповнені емоціями, буденною «речовинністю» фронтових умов, задимленим запахом самого фронту зі смертю й кров'ю, щохвилиною небезпекою та страхом. Листи й фронтові щоденники написані переважно 17–25-річними дівчатами та жінками, які вперше покинули батьківську домівку, а дехто вже й власну родину, добровільно опинившись у надзвичайних обставинах. Різні за соціальним походженням, освітою і сімейним станом, вони воювали, зазнавали поранень і каліцтва, зникали безвісти, потрапляли в полон та гинули.

¹ Автором неологізму вважається історик, професор Амстердамського університету Жак Прессер, який стверджував, що еґодокументи – це «ті історичні джерела, в яких дослідник стикається з “я” як таким, що одночасно пише і є присутнім у тексті суб'єктом опису». Він запропонував використовувати цей термін, щоб об'єднати різні тексти: автобіографії, мемуари, листи, щоденники.

Частина еґодокументів, а це переважно усні й писемні спогади учасниць та очевидців Другої світової війни, записана в 1980–2000-х рр. Із них перед нами постає дещо інший образ жінки-воїна. Ці спогади контрастують із воєнними та повоєнними офіційними дискурсами, що десятиліттями закарбовувались у пропаганді й політиці пам'яті.

Жіночі еґодокументи широко представлені в експозиції Музею, презентуються на численних виставках, використовуються під час проведення науково-просвітницьких заходів, є предметом досліджень музейних науковців. Саме там, у затертих папірцях, у теплому людському голосі, в живому відображенні минулого, приховані первозданна радість і оголений непереборний трагізм життя. Із цих першоджерел можна дізнатися, що самі жінки думають про своє перебування на фронті, у тилу, в умовах окупації, полону чи титанічної праці на чужині. Якими мотивами вони керувалися і як цей особистий досвід вплинув на їхній світогляд. Звичайно, охопити весь масив жіночих документів особового походження, затезаврованих у фондовій колекції, неможливо. Основним завданням розвідки є дослідження її певної частини з метою показати розмаїтий жіночий досвід війни крізь призму індивідуальних голосів.

Для того щоб окреслити гендерні аспекти епістолярної репрезентації музейної колекції, необхідно насамперед виокремити домінуючі конструкти, простежити динаміку їхньої трансформації відповідно до певних ідеологічних настанов, систематизувати жіночі образи в окремі групи: фронтовички, партизанки, жінки в українському визвольному русі, жінки в тилу, жінки в окупації, оstarбайтерки, бранки концтаборів та ін.

Однією з тем, що належать до найбільш контрoверсійних і викликають найпомітніший інтерес, є участь жінок у бойових діях. Масштаби присутності радянських жінок у регулярному війську в часи Другої світової війни були безпрецедентними: за різними підрахунками, загалом близько 1 млн жінок служили в Червоній армії та перебували в партизанських загонах, і половина з них використовувала зброю, беручи безпосередню участь у бойових діях. У 1943 р. жінки становили до 8 % радянського війська [26, 21].

Передумови активної участі радянського жіноцтва у Другій світовій війні не лише в «типових» для жінок ролях медсестер чи санітарок, а й насамперед бійців (що можна вважати певним «радянським феноменом») слід шукати в гендерній політиці СРСР попередніх десятиліть. У зазначений період становлення та зміцнення радянської державності в соціальній сфері відбувалося під гаслом «нової» радянської людини й, зокрема, «нової» жінки [28, 61].

Унаслідок дії потужної радянської пропаганди відбулася мілітаризація цілого покоління молодих жінок: їхня гендерна ідентичність тепер включала військову службу як один із нормальних вимірів емансипованої радянської жіночності, місцем прояву якої може стати поле бою. Формуванню позитивної громадської думки про жінок в уніформі сприяла й радянська преса [28]. Газетні

публікації воєнного часу наголошували на патріотизмі й ненависті до окупантів як основних чинниках, що спонукали жінок брати до рук зброю.

У фронтових щоденниках і листах жінки відверто висловлюють своє ставлення до смерті й необхідності вбивати: «...Пишу тобі перед боєм. Ми знову йдемо вперед, на захід. Якби ти тільки знала, з яким бажанням, з якою приємною насолодою, що розливається по тілу, натискаєш курок на цього мерзотника. Німцем менше – перемога ближче... На війні як на війні. Ми в кожному бою будемо безстрашні і нещадні до ворога як і в першому...»; «...З новими силами пішли громити проклятого ворога. Нехай гадюка ще раз впевниться в нашій могутності...»; «...Німецькі загарбники хочуть зайняти наші священні кордони. Але це неможливо, тому що перемогу дістанемо ми... Для своєї батьківщини треба перебороти все...»; «...Таточку рідний, я закінчила курси снайпера і своєю рукою буду громити ненависних фріців, не жаліючи патронів...»; «... Рідна, якби ти мене зустріла, то не впізнала б. Я змужніла, порозумнішала, і ось уяви собі: я в шинелі, солдатських чоботях, з гвинтівкою в руках, разом з братами-бійцями йду вперед, розстрілюю противника. Я снайпер – гроза німців. Скоро повернуся з перемогою. Думала, що вже не побачимось, але поки жива...»; «...У розпал бою до окопу заплигнув фріц. Я йому ніж в спину. Це ж війна. Не я його, так він мене...» [40; 36; 48; 44; 51; 15].

Жінка-бійчиня ставала дедалі помітнішою на передовій, зростала її роль, і можна припустити, що разом із цим посилювалась інформаційна пропаганда. Яскравий зразок радянської агітки з жінкою як центральним образом – листівка, присвячена санінструктору Марії Байді [62]. Перша жінка-фронтовичка, яка удостоєна звання Героя Радянського Союзу, відзначилась у битві за м. Севастополь, визволивши з ворожого полону командира та кількох воїнів. Згодом сама опинилась у полоні й вижила в нацистських таборах: «...Нас завантажили у вагони й відправили в Славуту. По прибутті до Славуті я дуже хворіла, бо була поранена, контужена й дуже слабка. Завдяки нашим медсестрам і лікарям, які перебували разом зі мною, мене виходили, але я залишалася слабкою. Десь глибокої осені в славутських лісах були розстріляні останні євреї, які працювали у швейних майстернях. Тому до табору приїхав польський пан набирати групу осіб, які вміють шити. Наші дівчата, щоб урятувати, записали мене до цієї групи. Нас 11 осіб привели в м. Славута й розмістили в якійсь кімнаті на соломі. Щоранку під охороною поліцаїв нас виводили на роботу до швейних майстерень, що були в Будинку піонерів. Оскільки я ще була дуже слабка і мені загрожувало повернення до табору, Ксенія Кареніна за відсутності наглядча робила мою роботу – в мене не було сил крутити швейну машинку. Завдяки їй я мала час набратися сил і змогла працювати на машинці...» [69].

На другому році війни дедалі більше жінок мали причини для особистої війни. Тягар болю від утрат рідних чи друзів на фронті породжував порив жіноцтва вступати до армії. Бажання помститися за загиблого чоловіка змусило

20-річну Маріонеллу Корольову залишити новонародженого сина на піклування матері й у 1942 р. одягнути військову форму. У листі до рідних: «...Дорогі мої! Чому від вас немає звісток? Я дуже переживаю. Мені здається, що у вас щось трапилось. Як мама, як її здоров'я? А Єжувка як? Дуже сумую за ним, страшенно хочу побачити сина. Інколи, у вільну хвилинку, піду бродити по лісу і думаю про вас. Чи не захворів часом Єжувка? Неспокійно мені на серці...» [49]. На день загибелі Маріонелла мала військове звання рядовий і посаду санінструктора 780-го стрілецького полку 214-ї стрілецької дивізії, брала участь у боях у районі м. Сталінград. Під час бою за висоту 56,8 вона винесла з поля бою 50 поранених бійців, а коли був убитий командир, підняла воїнів у атаку, перша ввірвалася у ворожий окоп, кількома кидками гранат убила 15 німецьких солдатів, була смертельно поранена. Доля Маріонелли Корольової стала достатньо показовою для радянської пропаганди, адже до війни дівчина здобула акторський досвід, знявшись у кількох художніх фільмах. Бажання помститися простежується і в листах командира мінометного взводу Октябрини Борисенко: «...Отримала листа від Іскри. Вона повідомила, що Гліб і Коля Гудок загинули. На мене це дуже подіяло. Я повинна помститись не лише за Гліба, а й за всіх моїх товаришів, які загинули...»; «...Мамочко, за мене не хвилюйся, як тільки розіб'ємо цих гадів, я повернуся і будемо жити разом. Я буду тобі постійно допомагати...» [34; 35]. 21-річна дівчина була тяжко поранена на Кавказі й померла в листопаді 1942 р. Мати отримала скупі рядки «похоронки», документа, що не був розрахований на сповіщення про загибель жінок. Саме тому звернення починається словами: «Ваш дочка...» [68].

Для бійчині морської піхоти Марії Педенко всі цілі й прагнення країни стали особистими, вона жила ними: «...Ми, дівчата в смугастих тільняшках, запевняємо вас, дорогі сестри, що відплатимо загарбникам за поневолені міста і села, за людей, які тиняються під парканами “чорніше чорної землі”, за Дніпр широкий, що бушує кров'ю, за Чернечу гору, за великого співця свободи Тараса Шевченка...» [16]. За роки війни молода вчителька разом зі своїм підрозділом пройшла Кавказ, Крим, усю Україну, Польщу, Угорщину та Чехословаччину. Не раз була поранена. Під час боїв вона була і солдатом, і десантником, і куховаркою, і просто співбесідницею. Її часто можна було побачити за приготуванням їжі або лагодженням одягу солдатів – це не були її обов'язки, але це було її прагнення. У фронтovому щоденнику Марії записані емоційні роздуми про відповідальність та боротьбу кожного на своєму «фронті»: «...Прибула в полк, комсоргом якого мене назначили... Робота запущена. Вся справа у лінії попереднього комсорга... Він був на окупованій території... і там був бездіяльним. З цим я змиритися не можу, адже мій брат, 1926 року народження, теж був в окупації, працював на заводі, але шкодив німцям скільки міг. За саботаж його відправили в концтабір, він втікав кілька разів, нарешті його піймали, прострелили ноги. Він прикинувся убитим. Врятував двох поранених червоноармійців, перемотавши їм рани своєю

білизою. Сестричку теж відправили в концтабір за те, що безперестанно вітала німців і замість “Хайль Гітлер” говорила “Геть Гітлер з України” або “Гад Гітлер”. Маму, 54-річну жінку, теж хотіли відправити на примусові роботи. Вона курила чай і стояла босими ногами на бетоні, аби її визнали не сповна розуму. Це самопожертва...» [81].

Загалом для покоління жінок-добровольців, які сформувалися, вирости й здобули освіту в радянській державі, можна назвати такі мотиви: проголошена радянською владою рівність жінок та чоловіків; радянський патріотизм як форма політичного, соціального та культурного досвіду; панівна в суспільстві “індустріальна романтика” і, як наслідок, захоплення новими видами техніки, зокрема літаками [78, 81].

Шлях Марії Доліної в авіацію наприкінці 1930-х рр. був схожий на десятки доль її ровесниць – радянських дівчат, яких приваблювала романтика польотів. Льотчиця згадувала про недружнє та скептичне ставлення до жінок-пілотів: «Тоді в льотні школи приймали лише один відсоток дівчат, дуже строго відбирали і відсіювали, бо не дуже серйозно ставились до нас. Але для цього були підстави. Про дівчат говорили, що вони приходять в аероклуб, щоб витратити пальне, нерви інструктору і знайти нареченого. Але я вирішила довести, що я не така, як всі. І все своє життя потім доводила, що зможу, витримаю, не злякаюсь» [28, 73; 21]. 19-річна Марія Доліна, з бідної багатодітної сім'ї, стала пілотом одного з найскладніших літаків Другої світової війни – важкого пікірувального бомбардувальника Пе-2. 587-й полк пікірувальних бомбардувальників, у складі якого відлітала війну командиром ланки та заступником командира ескадрильї, пройшов шлях від Волги, через Північний Кавказ, Білорусь та Прибалтику до Східної Пруссії. Льотна книжка Героя Радянського Союзу Марії Доліної – своєрідна історія вітчизняної жіночої військової авіації. Понад 200 бойових вильотів на По-2, згодом – 72 на пікірувальному бомбардувальнику Пе-2. За всю війну втрачено лише одну бойову машину, а рейд у червні 1943 р., коли до цілі тягнула на одному моторі й скинула на неї бомби, увійшов до історії війни як взірець ведення повітряного бою. Тоді зазнала контузії хребта, проте вважала цей день своїм другим днем народження. Останній бойовий виліт у льотній книжці датовано 8 травня 1945 р.

Спогади М. Доліної, записані наприкінці 1990-х рр., є цінним джерелом інформації не лише про сміливість льотчиць, а й про їхнє фронтове повсякдення, труднощі, біль і радість, з якими стикалися жінки на війні, про які не прийнято було говорити вголос: «Для чоловіків побуту не було, а жінці дуже важко, особливо в “жіночі дні”. Треба летіти, а тут біль. Але як би не було важко, намагалися і біль перебороти, і жінками залишатись, навіть за відсутності елементарних побутових умов і головного атрибуту жіночої краси – волосся. Воші – це страшна річ у полку, тому всі дівчата обрізали волосся. Для декого це була справжня трагедія... Пам'ятаю, як французькі льотчики здивовано нам говорили: “Пікірувальний

бомбардувальник – це абсолютно не жіночий літак!”. Начебто у нас для жінок робили літаки! Так само було і з формою. Взуття і форму для жінок ніхто не шив. Чоботи кирзові видавали як на доброго чолов’ягу. Найменші 40 розміру, а у нас ніжки 34–35. Хіба хто думав, що жінки на фронті носять чоловічі кальсони і штани-галіфе? От ми і намагались якось ожіночити цю форму. Нам хотілось додати в наше фронтове життя хоча б частинку рідного дому, якого нас позбавила війна...» [7]. Відчуття втрати жіночності стало однією з проблем, із якими зіткнулися жінки на фронті. Спочатку хотілось бути схожими на чоловіків, довести, що здатні воювати не гірше. Але думки – це одне, а жіноча природа – інше. В окопах мріяли про рідний дім, гарні сукні, черевички та квіти. Це стане часто повторюваним сюжетом у наративах про досвід жінки в армії: «...Немає нічого в житті, все якось відмерло, одерев’яніло. Ні кохання, ні почуттів. І це в 20 років... Іноді доходиш до такого стану, що в цю хвилину готовий померти... Серце неспокійне. Чи скоро ми станемо щасливі, чи скоро ми зможемо вільно дихати на повні груди? Як дивно складається життя і яке воно важке...»; «...Важко бути жінці одній в полку. Спимо гуртом в землянці, сушимо речі біля однієї грубки, чоботи і штани не за розміром... Коли вже закінчиться ця проклята війна? Так хочеться відпочити, сходити в театр або просто спокійно пройтись по вулиці. Жінка завжди залишається жінкою. Я б зробила манікюр, одягнула б сукню, гарні туфлі, до яких тепер, мабуть, ноги не влізуть, і так би пройшлася вулицею зі своїм чоловіком...»; «...Сьогодні випадково натрапила на галявину з фіалками. І це там, де розриваються бомби... Скільки було радості!»; «...Зараз ми знаходимось недалеко від Києва, в Пущі-Водиці. Влаштувались у землянках, спимо на койках, шкода, що немає простирадл, а то було б майже як вдома. Правда, спати доводиться одягненою, адже не в жіночому товаристві знаходжуся. Але то дрібниці...»; «...Нам побудували землянку... Ти не уявляєш, як це можна зробити в землі! Але вона не зовсім в землі, а наполовину... Створюємо собі затишок. У мене на столі великий букет квітів. Мої улюблені квіти! Я без квітів не можу. Їх тут багато навколо, і зелені багато, але я дуже хочу додому. Життя проходить, а я його не бачу. Подивлюсь у дзеркало, а в мене під очима стільки зморшок! Якби ти тільки знала, мамочко, як шкода себе... Як я хочу піти в кіно чи на танці... Нікого не боятися...» [80; 79; 54; 46; 38]. Авторка останніх рядків Лідія Дзядишева – телефоністка 352-го зенітно-артилерійського полку 8-ї окремої зенітно-артилерійської бригади Закавказького фронту ППО. Коли почалась війна, дівчині було лише 16 років, разом із родиною евакуйована з м. Запоріжжя до Кабардино-Балкарської АРСР, а вже в грудні 1942 р. добровільно вступила до Червоної армії. Фронтвий епістолярій юної Лідії налічує 118 листів. Хоч би про що писала дівчина (жіночі воєнні будні, втрати, смерть), вона завжди згадує про красу і квіти, вони були невикорінною часткою її існування на війні: «...Вчора була в одній із наших батарей. Там так красиво! Я так замилювалась, що на мить забула, що я солдат. Ліс, річка, багато зелені і великий кущ черемхи. Вона цвіте! Який аромат! Я нарвала величезний

букет, але до кімнати не донесла. Зустріла майора, він попросив гілочку, але ж якось незручно давати одну гілочку. Потім зайшла до наших чоловіків в кімнату, а до них начальники приїхали, то і їм по гілочці, і так майже увесь букет і роздала. Але мені не шкода...» [39].

Значний вплив на досвід жінок в армії мало те, як їх сприймали військові-чоловіки. Тривале перебування в чоловічому оточенні наражало жінок на небезпеку сексуальних домагань з боку командирів. Відверто на цю тему було не прийнято говорити, та поміж рядків читаємо: «...Я бачила сотні чоловіків, тисячі солдат і офіцерів, із зірками й орденами і без, людей із серцем, розумом, совістю і людей нахабних, грубіянів, тільки б зірвати з дівчини все. Чому б не пограти, як з лялькою. Але для мене вони всі були офіційні. Розмінювати своє життя так дешево не варто. По сьогодні я чиста й невинна. Я не втратила розум, не втратила свою дівочу гідність. Я вільний козак, незалежна і нічого не втратила. Любити треба всім серцем, а не ставати ганчіркою чи просто задоволенням для чоловіка...»; «...У мене багато чоловіків-друзів, але жити з кимось я не збираюсь. Військові люди не постійні – сьогодні тут, а завтра там. Є у мене один друг дуже хороший, але і в ньому сумніваюсь... Я ще дівчина...» [80; 45]. Не секрет, що використання ППД («похідно-польових дружин») було поширеним явищем у Червоній армії. Ця тема довгий час була табуована, і навіть через десятиліття лише одиниці зважувалися розповісти про досвід сексуальних зловживань з боку чоловіків. Нерідко жінки й добровільно погоджувались на цю роль із різних причин: щоб отримати покровительство чи під загрозою відправлення на передову, хоча випадки взаємної симпатії теж не були виключені. Зароджувалися на фронті й справжні, піднесені почуття: «...Так, я в солдатській гімнастерці, не по розміру великі солдатські чоботи, сіра солдатська шинель, але під цим одягом б'ється молоде серце, яке може любити сильніше, ніж будь-яка цивільна жінка. Хіба вона зрозуміє те, що дівчина, яка була в боях. Мені скоро 20. Вперше в житті я закохалась. Між нами тисячі кілометрів. Чи зустрінемося? Можливо, він зустріне когось кращого, ніж я. Але моя совість буде чиста перед ним, я стримаю своє слово. Я буду чекати...»; «...Довгий час я не знала, хто перед кожним вильотом залишає у кабіні мого літака влітку – квітку, взимку – гілочку. І навіть коли натякали подруги, що це Василь, не дуже звертала увагу на скромного механіка. Я ж красуня-офіцер з героїською зіркою на грудях...»; «...Минули місяці нестерпних очікувань. Мрії збулись! Ми разом!.. І здається, що розлуки не було. Образи, ревності, докори – це все позаду. Ми щасливі! Ми разом!.. Кохаю тебе, мій рідний, щиро і ніжно. Це неможливо написати. Це треба відчувати!.. У нас буде Тетянка... Дивно, я буду мамою...»; «...Жінка на війні? Кохання? Не знаю... Я на передовій була... Правда, був один... Якось йшли полем, він помітив автомат у копні сіна. Збив мене з ніг. Думаю, чого мій Ваня залежався. Перевертаю, а у нього куля прямо в серці. Ось таке кохання... Я була єдиною на флоті жінкою-

командиром роти матросів, командувала чоловіками, водила їх в атаку, рукопашні бої, разом ми брали “язиків”...» [80; 7; 79; 15].

Витіснити зі свідомості пережитий жах і повернутись до нормального життя вдавалось не відразу. Інколи болючі спогади про госпіталі та страждання залишалися на десятиліття. Навіть через 20 років танкістка, учасниця битви за Дніпро Марія Лагунова з болем згадувала той момент, коли після важкого поранення вперше прийшла до тями: «...Отямилася в польовому госпіталі через кілька днів. Обидві ноги були ампутовані. Ліву руку зовсім не відчувала, ключиця була перебита, весь організм був скутий, немов у залізних лещатах, голова розколювалася на частини... Мені зробили кілька операцій обох культей, щоб можна було пристосувати їх до... протезів, бо в польовому госпіталі під час ампутації, очевидно, не було можливості здійснити належну обробку. Дуже багато праці вклала мій улюблений лікар омського госпіталю Валентина Михайлівна Борисова, яка всіма силами старалася зберегти мені шматочок гомілки, щоб я могла ходити на протезах, адже ліва культя була ампутована вище коліна. Без мук і страждань не обійшлося. Потім ліва рука стала поправлятися, ключиця зрослася. Занепадницьким настроєм не було кінця, я сильно плакала. Я не уявляла, як я буду жити в такому стані і кому я потрібна...» [66]. Урешті Марія навчилася ходити на протезах, вийшла заміж і народила двох дітей. Та аж ніяк не всі травмовані війною жінки знаходили в собі сили повернутися до нормального життя.

Побачене й пережите ще довго не давало спокійно спати санінструктору Олександрі Волковій: «Жовтень 1943 року... підійшли до Дніпра на південь від Києва... В останні тихі хвилини перед боєм ми частіше і тривожніше вдивлялися у на протилежний берег річки, де озброєний до зубів ворог не хотів залишати Правобережну Україну... Темніло. Батальйон пройшов трохи на південь, де чекали пороми. Мовчки завантажилися, і весла запрацювали тихо і плавно. Всі затамували подих, ідучи назустріч смерті... Все ближче й ближче правий берег. Нарешті пором уткнувся носом в пісок. Стрибаючи у воду, батальйон з важкими боєприпасами та кулеметами почав підніматися ярмом крутого високого берега. Ланцюгом передали від замполіта: “Ні кроку назад – розстріл!..”. Я не пам’ятаю, яким був початок битви, яка тривала, як сказали потім, 13 годин. Весь день безпощадно били з гармат, мінометів, наші бомбили ворожий тил. Все змішалось: земля і небо. Ніхто не просив допомоги, ніхто не кликав сестру. Всі залишалися в окопах, стріляючи до останнього патрона, стікаючи кров’ю і помираючи, не відступивши ні кроку назад... Увечері фашисти із криками “Ура!” кинулися до окопів. Ті, хто залишилися живими, піднялися на повний зріст і пішли в останній штиковий бій. Я вперше бачила такий бій, коли штики впивалися в тіла людей. Було моторошно. Я ні про що не могла думати. Хотілося лише побачити поруч хоча б одного вцілілого... Живі (з роти) тільки двоє і я» [70].

Варто зазначити, що епістолярій жінок-медиків найбільший серед егодокументів фронтовичок. Це не дивно, адже медична спеціальність завжди є

затребуваною на війні і в ній жінки сприймаються цілком природно. Роль жінок у рятуванні поранених неоціненна. Червоний Хрест України за 1941–1945 рр. підготував для фронту 100 тис. медичних сестер та санітарних дружинниць. Серед фронтових лікарів, військових хірургів, фельдшерів, санінструкторів і санітарок жінки становили 40–43 %, а серед медичних сестер – 100 % [10, 444]. Завдяки санінструкторкам близько 70 % поранених поверталися на фронт. Сумка з медикаментами була їхньою основною зброєю на передовій. Що довелося випробувати на фронті цим дівчатам, знають лише вони: «...Нам була дана команда в атаку. Це коли всі солдати піднімаються на повний зріст, відкривають вогонь і йдуть на противника. А ми, санітари, в цей час теж є бойовими солдатами і йдемо поруч. Зупиняємось, коли чуємо крик про допомогу...»; «...Ми отримали наказ іти в атаку. Я повзла поруч із бійцями, на полі бою перев'язувала їхні рани, а потім на плащ-палатці перетягувала в безпечні місця... Тягнути було дуже важко і далеко, майже через все село, яке німці обстрілювали з висоти...»; «...Після важкого поранення в обидві ноги, з ускладненнями газовою гангреною, та контузії я насилу вмовила старшого лікаря полку, щоб відправив мене в стрілецькі роти, де я зможу надавати першу медичну допомогу безпосередньо на полі бою, щоб солдати швидше повертались в армію. Мені вдалось отримати довідку, що я придатна до стройової служби. Моя присутність в роті давала надію солдатам, що я завжди їх врятую. Були й інші причини, через які я терпіла нестерпні болі в ногах, головні болі. Але вони притуплялись, коли починався бій...»; «...До нас надходять тяжкопоранені за допомогою, за життям. Але ми не можемо їй дати. Наші можливості обмежені. Скільки років навчання, а тепер ми обмежуємося перев'язками та ін'єкціями, тобто тим, що може полегшити страждання, але не рятує життя. З цими обов'язками може справитися фельдшер, а наші, лікарські, сили слід використовувати більш результативно. Життя поранених в наших руках. Для їхнього порятунку потрібна кров, а її немає! І ти стоїш, опустивши руки перед помираючим, і тобі соромно підняти очі. Ні! Я очікувала іншого. Я думала, тут дійсно рятують життя, але бачу, що при таких обставинах його не врятувати. Від цього стає тяжко і соромно перед бійцями, які віддають свої життя, а ми нічого не можемо зробити. Відчуваєш себе непотрібним, але хочеш щось зробити, щоб не було соромно перед Батьківщиною. Дайте нам необхідну рідину – кров, і ми врятуємо багато життів. Хочу працювати і бачити результати своєї праці...» [9; 41; 71; 79].

Утім, як свідчать самі жінки, на війні вони не лише рятували, а й стріляли, підривали, вбивали. Надзвичайні обставини змушували їх робити все на межі сил. І психологічно, й фізично їм було набагато складніше, ніж чоловікам. І не тільки воювати, а й уходити в мирне життя, до якого повернулося 72 тис. демобілізованих із армії та флоту жінок [10, 461].

Особливою була доля жінок-підпільниць під час нацистської окупації України. У партизанських формуваннях боролися з ворогом 30 697 жінок [10, 454].

Зазвичай у цьому протиборстві їм було відведено ролі радисток, зв'язкових, медсестер, куховарок та прачок. Хоча деякі жінки безпосередньо зі зброєю в руках брали участь у бойових діях нарівні з партизанами-чоловіками. Про підготовку до майбутнього бою йдеться на сторінках партизанського щоденника К. Тяпіної: «...У маленькій землянці було шумно від жіночих голосів. Дівчата шили мішки, сумки, чистили свою зброю... Тамара підбадьорювала розповідями про подвиги під час розвідки, як вдалося втекти з-під носа у ворога. Потім вона взяла свою гвинтівку, поставила на коліно, і погладивши її з особливою жіночою лагідністю, промовила: “Не підведи, рідна, ти моя найближча бойова подруга...”» [83].

На відміну від партизанок, робота підпільниць в окупованих містах і селах була небезпечнішою: вони щодня діяли проти ворога фактично на його території в умовах можливих зрад із боку місцевих жителів. З метою конспірації підпільники залишали якомога менше письмових свідчень своєї діяльності. Частина документів потрапила до рук ворога після розгрому низки підпільних організацій [65, 177]. У фондівій колекції Музею зберігається передсмертний лист 22-річної Груні Романової, членкині підпільної молодіжної організації м. Кривий Ріг. Працюючи в копальні, вона організовувала акції саботажу, диверсії, допомагала в організації групової втечі радянських військовополонених із дулагу № 162 в Жовтневому районі міста. У листі дівчина пише: «...Мамо, ти не засмучуйся, якщо Бог дасть жити, то буду ще жити, від смерті не втечеш. Прощавай, мамо, і пробач свою доньку, що не змогла залишитись в живих... Мене засудили, не розібравшись, хто зробив це з апаратом... зіпсував частини... начебто це я три дні сиділа біля апарата з Альфредом... інших не допитували. У нас в цеху хто хоче, той і сидить біля апарата. Альфред сказав, що вчив мене, то з дівчат більше нікого не взяли, тільки мене... Мамо, я відправила [прохання] про помилування до Дніпропетровська, але не знаю, як буде. Приготуй мені відвар з головок маку і сахарину, нал'єш в півлітрову пляшку і передаси з компотом. Якщо мені зачитають розстріл... то я вип'ю і засну навіки...» [56]. Г. Романова розстріляна у в'язниці у вересні 1943 р.

За межами дослідницького поля довгий час залишались і численні групи жінок, які не вписувалися в героїчний наратив «Великої Перемоги»: заборона вивчати національне підпілля на десятиліття унеможливила наукове осмислення жіночого внеску в діяльність ОУН та УПА [22, 9]. Зміна політичної ситуації в Україні, відкриття архівів на початку 1990-х рр. спричинилися до справжнього історіографічного буму навколо історії ОУН і УПА та до радикального перегляду радянського бачення їхньої діяльності. Упродовж другої половини 1990-х рр. – початку XXI ст. співробітниками Національного музею були здійснені понад 20 науково-пошукових експедицій до західних областей України, у результаті яких музейні фонди поповнилися різноманітними документальними й речовими джерелами та усними історіями учасників національно-визвольних змагань 1940–1950-х рр., серед яких помітне місце займають жіночі історії боротьби заради національної

ідеї [67]. Жінки в національному підпіллі виконували найрізноманітніші ролі, досить часто непосильні для чоловіків у сенсі безпеки. Вони були головними розвідницями і зв'язковими під час військово-чекістських операцій, коли чоловікам з'являтися в селах було ризиковано. Нерідко їм доручали провезти зброю, патрони чи інший цінний вантаж через територію, контрольовану супротивником. Вони йшли на перемовини з ворогом тоді, коли чоловіків-переговорників могли вбити. Вони переховували вояків у своїх домівках і годували їх, усвідомлюючи, що покаранням може бути заслання в Сибір [14, 10]. За спогадами колишньої політбранки Розалії Галицької (псевдо «Ягідка»), вона виконувала всі ці завдання під час навчання в м. Львів, де долучилася до юнацької мережі ОУН. Із відновленням радянської влади повернулася в рідне с. Баня-Березів на Косівщині, влаштувалася учителькою і паралельно продовжувала підпільну діяльність: «...Ми з дівчатами пішли вчителювати. Але перед тим запитали дозволу своїх провідників: “Чи йти?”. Вони сказали, що дітей обов'язково треба вчити. За кожним із нас залишалася своя робота... Підійшло 10 лютого 1946 р. Були перші вибори комуністичні. Вибори повинні були проводити вчителі. Нам кожному дали ділянки для агітації. Ходили ми хатами агітувати людей на вибори. Але у мене ж своя робота, і цю треба виконувати... То я заходила до хати й говорила: “Я прийшла закликати йти на вибори, а ви не йдіть туди, якщо не хочете”. А що я мала казати? Мене забрали в день виборів. Прийшли до хати два простих солдати з карабінами і один офіцер з пістолетом, видно, був... Три місяці було слідство, і побиття, і все на світі... 26 травня 1946 р. був суд... Зачитали 10 років таборів, 5 років позбавлення прав і конфіскація майна...» [6]. Покарання відбувала в м. Норильськ (Красноярський край, РФ). Звільнена в 1956 р.

Виховані в патріотичному середовищі, дівчата в досить ранньому віці включались у підпільну роботу. 16-річна Ярослава Вітошинська (Іщук) – зв'язкова запілля Львівської округи ОУН Львівського краю Західноукраїнських земель. Виконувала доручення сестри Анни Іщук (псевдо «Нюся») – зв'язкової і медсестри однієї з місцевих сотень УПА. Після арешту батька, учасника українського визвольного руху, переховувалася по криївках, згодом із чужою метрикою мешкала в м. Львів. На початку 1950 р. заарештована за зв'язок з ОУН. Засуджена за ст. 54–I«а» та 54–II карного кодексу УРСР до 10 років виправно-трудових таборів ГУЛАГу. Сестра Анна, йдучи надавати медичну допомогу пораненому повстанцю, потрапила в засідку енкаведистів. Маючи при собі зброю, не здалася живою [74].

Більшість бійчинь українського визвольного руху, спогади яких затезавровано у фондозбірні Музею, народились у 1921–1929 рр. і, маючи на початок Другої світової війни 10–16 років, активно приєдналися до нього, переважно через Юнацтво ОУН, у віці 14–20 років. Після закінчення війни 19–25-річними вони продовжували боротьбу [67]. Майже всі оповідачки акцентують на національно-патріотичному вихованні в родині, впливі на формування їхнього світогляду

національно свідомих рідних, друзів і знайомих, які брали активну участь в українському національно-культурному житті й визвольному змагу міжвоєнтя та перших років Другої світової війни.

З ранніх літ на шлях визвольної боротьби стали й сестри Гоянюк – вихідці зі священницької родини. Обидві мали наречених і мріяли про щасливе майбутнє для України. Та їхня доля склалася трагічно. У 1942 р. разом з іншими активістами Коломийської підпільної мережі вони були заарештовані німецькою Службою безпеки (СД). Лідія Гоянюк згадує про реалії перебування в гітлерівській в'язниці та злочини нацистів на теренах України: «...В машину забрали і ще когось. Машина крита. І думка: “Чи не везуть нас на розстріл?”. Я знала, що такими машинами вивозять жидів розстрілювати. Завезли до тієї тюрми. Вискочила з машини. Такий тріскучий мороз. Не могла зорієнтуватися, де ми, хоча цією дорогою часто ходила. Запхали нас. У камері нас було дев'ять. Тюрма наша, коломийська, була страшна... Зачалася страшна голодовка. Не допускалися до нас ніякі передачі. Нам вже тяжко було підніматися... Уже встигли спухнути. Надвір нас не виводили. Перший раз на подвір'я вивели у квітні, 5-го. Був тоді Великдень. Але це для нас не було добре, тому що ми засиділися в смороді й тепер мліли. Позатягували нас у камери дротами і більше не випускали, щоб не мати з нами клопоту...» [3]. Лідія повною мірою пізнала всі жахи найбільших гітлерівських таборів Аушвіц-Біркенау та Равенсбрюк. У листі до рідних, написаному в аушвіцькому табірному баракі, вона зазначала: «Через мене не турбуйтеся, бо я здорова, міцна, страждань не зазнаю... Ви – найдорожче, що в мене є. Сьогодні, у день народження батька, я бажаю всіх благ, багато мужності» [33]. Саме любов до родини та безмежна віра допомогли їй вижити й не зламатися під час осушення торф'яника в Польщі, виснажливої праці на військовому заводі в Німеччині. У 1945 р., повернувшись додому, Ліда знову долучилася до повстанського руху, допомагала сестрі, яка перебувала у глибокому підпіллі. Зеновія Гоянюк, як референт організаційної референтури Коломийського надрайонного проводу Станіславської округи ОУН (псевдо «Орися»), розбудовувала мережу ОУН на Коломийщині, від 1944 р. видавала підпільну літературу в криївці, облаштованій біля батьківського будинку в рідному селі. У 1950 р. її та батька, о. Миколая, заарештували. Того самого року за участь в ОУН та за допомогу повстанцям вона була засуджена до 10 років радянських виправно-трудова таборів, батько – до 25. У листі до нього Зеновія писала: «...Час проходить досить скоро, бувають хвилини важкі і радісні, посумуємо, поспіваємо, розрадімо себе і здамося на Божу Волю, і спільно молимося о щасливий поворот до Рідні, о здоровля, спокій, терпеливість в терпінню наших Рідних» [37]. Після шести років поневірянь у Піщанлагу (м. Караганда) та Спаському інвалідному виправно-трудова таборі (Кемеровська область), куди її перевели у зв'язку із загостренням туберкульозу, повернулася в Україну. Життя сестер Гоянюк було сповнене неймовірних страждань і віддане боротьбі за незалежність рідної України.

Інколи траплялось так, що члени однієї родини опинялися по різні боки збройного протистояння. Два брати Лідії Гаєвської – учасники Другої світової війни у складі РСЧА. Вона – членкиня Юнацтва ОУН, зв'язкова УПА-Північ. Із боєм згадує про трагічну загибель батьків та ув'язнення: «...Стрибки мою маму забили. Вона встала рано, щоб посылку відправити до сина. На горбочку затрималася. А вони думали, що це я. Мабуть, спостерігали. І прямо в серце... Мене арештували 4 лютого 1946 р. Вночі... Приходять вночі і гримкотять у двері. Батько був ще живий, заплакав. Він одразу помер... Чи били? Аякже... Дали пару раз так... Сиділа в одиночці... І в Норильську суворо. Мій номер Р-526. Поки Сталін не помер... Дороги будували. Вагони вночі розвантажували. Усього було. У нашій бригаді усі були зі Львова...» [5].

Стефанія Костюк (псевдо «Марта») ще до початку німецько-радянської війни приєдналась до визвольного руху. У 15 років пройшла вишкіл у мережі юнацтва ОУН. До підпільної роботи долучилася завдяки матері, господині явочної квартири Миколи Хмеля (псевдо «Зенон», «Всеволод»), окружного провідника Юнацтва ОУН. На відміну від інших оповідачок, не хотіла згадувати табірне життя, а розповідала про реалії бойового, запільного: «...Це я розповідаю про чорнову роботу, яку виконувала. У Космачі був курінь “Скуби”. Він мені й каже: “Готовлять напад на Яблунів. Нема кого послати. Місцеві дівчата бояться”. Кажу: “Я піду”. Пояснили де, до кого звернутися. У мене тоді була довга коса, а одяг такий, щоб не відрізнятись. І ми поїхали кіньми. В Яблунові хлопці лишилися, а я пішла до церкви. Поруч із церквою була хата зв'язкового. Він дав мені намальовану схему Яблунова – де, що і як. Повертаюсь, а там засідка, звідки ми кіньми їхали. Почали стріляти. Ми погналі. Нас – чотири хлопці і я п'ята. Кінь дорогу знає – і галопом. Я першою прискакала. Ледве з коня злізла і присіла. Тут “Скуба” вилітає. Коня витирає, то його кінь. А я поруч, така нещасна сиджу... Багато було різної роботи. А що згадувати про лагерь? Я там була інвалідом...» [8].

Унікальні майже тригодинні спогади зв'язкової головного командира УПА Романа Шухевича Галини Дидик (копії), записані наприкінці її життя, в 1977 р., поповнили фондову колекцію Музею в 2016 р. [75–77]. Галина Дидик (псевдо – «Молочарка», «Анна», «Панця») була з тих жінок, які самовіддано, беззастережно присвятили своє життя боротьбі за українську незалежну державу. Офіційно членом ОУН вона стала в 1944 р., коли склала присягу, хоча націоналістичною та підпільною діяльністю займалася і значно раніше. Під час штурму останнього місця перебування головнокомандувача УПА в с. Білогорща біля м. Львів хотіла вжити отруту, яку завжди носила із собою. Солдати НКВД перешкодили їй це зробити. «...Я, лежачи, почала добувати отруту, поклала поміж зуби і почала жувати. Раптом відчула, що трачу свідомість. Я мала відчуття, немовби якась гума стягнула мене, все пішло до горла. Я повністю втратила свідомість. Що потім зі мною було, я не знаю, бо пробудилася вже в тюрмі на Лонцького...» [76]. Після півторарічного слідства, допитів і катувань засуджена

до 25 років таборів. Термін відбувала спільно з іншими зв'язковими Р. Шухевича, зокрема з Катериною Зарицькою, матеріали якої представлено в головній експозиції Меморіалу на виставці «Україна. Незакінчена війна...» [42]. Доля подружжя Катерини Зарицької та Михайла Сороки одна з найдраматичніших. Обоє ще з юнацьких років вирішили присвятити своє життя боротьбі за вільну Україну. Михайло – один із лідерів ОУН, тричі арештований. Третє ув'язнення стало фатальним – помер у таборі в 1971 р. Катерина була звільнена в 1972 р., через рік після смерті чоловіка. Із 32 років «подружнього життя» вони провели разом лише 4 місяці. Їхнє довгоочікуване «возз'єднання» сталося лише на Личаківському цвинтарі м. Львів, де обоє були перепоховані в 1991 р. Листи Катерини з ув'язнення сповнені турботи про рідних та єдиного сина Богдана: «...Мої кохані. Я жива й здорова. На пересилці. Спішу написати вам кілька слів, щоб заспокоїти. За мене не турбуйтеся, адже знаєте, що я зможу пристосуватись до будь-яких обставин і почуватися добре. Якщо хочете зробити мені щось хороше, то дбайте про себе...»; «...Синку, у день твоїх уродин, 2 вересня, я не зможу тобі написати, тому тепер бажаю тобі щастя. Ти, певно, гарно проведеш цей день, а я думками буду з Тобою і з Татом... Постарайся кожного 2 вересня фотографуватися і кожен знімок надсилати мені, щоб я бачила, як ти ростеш і розвиваєшся...» [42; 43].

Серед документів особливого походження заслуговує на увагу прощальний лист доньці (копія) Марії Вацеби (псевдо «Калина») – членкині ОУН від 1941 р. Працювала у шпиталі м. Станіслав, допомагала медикаментами українським повстанцям. Перед поверненням більшовиків пішла в підпілля. За шість років виконала багато завдань, здобула спеціальність радистки, добре володіла зброєю. У важких умовах підпільного життя знайшла свою долю. У 1950 р. обвінчалася з надрайонним провідником ОУН Надвірнянщини Григорієм Вацебою. 28 серпня 1950 р. в них народилася донечка, яку назвали Мотрею. Батьки змушені були віддати маля на виховання чужим людям: «...Кохана дитино! Прийшовши на четвертому тижні Твого життя, сидючи на стриху в сіні, при світлі крізь щілини, хочу залишити Тобі від мами кілька рядків дрібного рукопису. Кохана Мотренько, коли підростеш і добрі люди дотримають для Тебе цього листа, то прочитай його уважно і зрозумій мамині наболілі серце і душу. Мотренько! В яких тяжких умовах я Тебе носила... то описати годі. Коли ти виростеш і будеш читати історію нашої боротьби з найжорстокішим ворогом українського народу, ти не в одній статті знайдеш подібне. Тоді подумай, що і Твоя матуся разом з Тобою так ішла...» [20]. Марія і Григорій Вацеби загинули в 1951 р.

Отже, як бачимо, жінки в націоналістичному підпіллі виконували найрізноманітніші ролі, які часто були відмінними від чоловічих. Вони мали різне соціальне становище й сімейний статус, у різний час і через різні обставини потрапляли в підпілля. Практично всі називають ідеологічний і політичний чинник визначальним у своєму рішенні стати членкинями ОУН, свідомо

обираючи життя напівлегальне з фіктивними документами чи в глибокому підпіллі.

Численну групу документального фонду Меморіалу становлять приватні листи та спогади остарбайтерів. Вони є важливим джерелом свідчень про долю українців та вивчення морально-психологічного стану людей, які були примусово вивезені на роботу до нацистської Німеччини. Фондова колекція налічує понад 500 одиниць листів та поштових карток остарбайтерів періоду Другої світової війни, а також спогади колишніх примусових робітників, записані співробітниками Музею в процесі реалізації багаторічного проекту «Усна історія остарбайтерів». Це переважно рукописи, листи з відповідями на запитання анкети, усні інтерв'ю. Серед авторів документів особового походження за цією темою переважають жінки. Їхні листи становлять 70 % колекції.

Упродовж 1942–1945 рр. більшість жінок потрапляла на роботи до Райху під час реалізації загальних програм вивезення радянських громадян, причому інтенсивність цього процесу була різною. У перші місяці 1942 р. кількість жінок, яких вивозили до Райху, залишалась меншою, ніж чоловіків, але дуже скоро відсотки зрівнялись: із завершенням умовно добровільного періоду мобілізації, що, на думку сучасних дослідників, тривав до квітня 1942 р., почалося масове вивезення жінок, котрих вважали такою самою робочою силою, як і чоловіків. Проте серед жінок були й вивезені саме за гендерною ознакою. Йдеться про спеціальний указ від 10 вересня 1942 р. про доставлення до Німеччини для роботи в хатньому господарстві пів мільйона молодих жінок-остарбайтерок з України віком від 15 до 35 років, не тільки здорових та міцних, а й із зовнішністю, схожою на німецьку, тобто з блакитними очима та світлим волоссям [17, 236]. Приватне листування дає змогу встановити анкетні відомості українських жінок, провести різноцільовий соціальний і статистичний аналіз, з'ясувати, на яких роботах їх використовували, уявити умови життя та праці, харчування, розпорядок дня тощо: «...Повідомляю тебе, кума, що я ще жива, не здохла, тут мені не життя, а малина, щоб ти мене, Галочка, побачила зараз, то ніколи б не впізнала. Робота і журба загонять в могилу. Я завжди пишу додому, що мені добре, аби за мною не плакала ота нещасна безталанна мати. Тут, Галю, нікому нема життя. Ти тільки уяви – чужина, нужда, неволя...»; «...Приїхали на станцію, злізли, і повели нас в кошари. У тих кошарах страшно було глянути, там виглядали крізь залізні ґрати молоді українські хлопці й дівчата, які ще не були відправлені на працю. Дуже багато жалю придало це все страшне, що ми побачили...»; «...З цього барака ходити на роботу далеко, два кілометри. У бараці дуже тісно і холодно, не топиться... Спимо на трьохповерхових дерев'яних і дуже вузьких... такі койки, що дівчата вночі падають на піл, як з дуба жолуді... Вранці дають суп і одну скибку хліба... і в завод привозять суп і увечері знову суп і одну скибочку хліба...»; «...Мені багато писати не можна, лише дві листівки на місяць, і тих

неможливо купити. Куди не прийдеш, то скрізь кажуть, що для руських немає нічого, але ви самі подумайте, мої рідні, яка ж я руська...» [24; 53; 52; 25].

Зміст кореспонденції українських оstarбайтерок вражає своєю безпосередністю в сприйманні дійсності, відвертістю й великою емоційністю. У багатьох трапляються аматорські вірші, а деякі є справжньою перлиною творчості: «...Якби я була пташка, то я б мала крила. Я б до тебе, рідна мамочко, давно б прилетіла. А то я не пташка і крил я не маю, а за вами, рідна мамочко, сльози проливаю...»; «... За стіл я сідаю, папір розкладаю, за перо хватаюсь, з тобою, Галочко, вітаюсь. Пишу лист золотим перцем, з тобою, Галочко, вітаюсь, як ангел з ангелом над церковцем. У перших рядках свого коротенького листа ми повідомляємо, що живі й здорові, чого й тобі бажаємо в твоєму нещасному житті і передаємо свій теж чужоземний і чужосторонній низенький привіт...» [55; 47].

Проаналізувавши зміст жіночих листів з неволі, можна дійти висновку, що частіше щастило тим оstarбайтерам, які потрапляли в Німеччині в родини й допомагали їм по господарству: «...Живу я добре, ще не били і не лаяли, їсти п'ять разів на день, робота неважка, у поле ходжу зовсім мало... я пораюсь вдома, прибираю кімнати, щосуботи мию поли, у неділю мию в бані пол, пораюсь, дою корови, виношу свиням, їх у мене четверо, і дві дійні корови, і ще дві телиці є. Це те, що пораю я, а ще є гуси, індики, утята, кролі, те вони самі порають, я тільки вичищаю у них. Працюю від шостої ранку до шостої вечора, а потім іду до дівчат...» [47].

Рідкісним і надзвичайно цінним документом є зошит Віри Третьак з Київщини, в якому вона, коли захворіла на туберкульоз, протягом 1945 р. записувала спогади про рідних. Віра померла, залишивши цього зошита односельчанці Марії Хондич, яка й привезла його родині Третьаків після війни. Починає Віра розповідь російською мовою: «На работу нас водили под щёт, с барака на фабрику, с фабрики в барак. За хлебом в очередь, за обедом и ужином тоже... Лагерная жизнь, она ничем не отличается от пленной...». А на останніх сторінках переходить на рідну мову: «...Півтора року була здорова, горе чи радість – ділила з подругами. Думала – хоч яке горе – переживем, і тільки одна мрія про повернення додому... Ні, я не можу вірити, що помру, що не обійму дорогого татуся, мамусю і одиначка братика. Невже не побачу, не буде часу розказати все пережите мною у Німеччині...» [29, 17; 82].

Спогади про минуле, записані через десятиліття, для багатьох оstarбайтерок стали нагодою повідомити про факти, говорити про які в радянські часи було небезпечно. Чимало із них містять згадки про випадки допомоги й співчуття німецького населення, про принизливу перевірку після повернення в Україну: «...Працювали на фабриці лише самі жінки, якщо не рахувати управляючого та технологів. Які це були чуйні, душевні люди! Я й зараз з великою теплотою згадую їх. Мабуть, ми й вижили завдяки їм... Хліб у них був по карточках. Але майже щодня німкені, які були над нами старшими, приносили нам по кілька

бутербродів, ледь помітно намазаних маслом. Це здавали їм жінки, як працювали в цеху, для нас...»; «...Ми повинні були пройти перевірку через КГБ. Це така принизлива процедура, така неприємна, що не хочеться про неї згадувати. У цьому таборі, в Раві-Руській, нам навіть їсти не давали. Один раз в день шматок хліба, а було, що й не давали... А потім поїхали додому. У Львові знову фільтрація, в Києві те ж саме... А тут солдати наші їдуть... Це я розповідаю, що сама бачила, що відчула. Солдати кричать нам у вікна: ви такі, ви сякі... матом на нас, повіями обізвали. Хтось із дівчат сміявся, хтось гнівно відповідав, а я сиджу і думаю: "Господи, я ж так відмучилась, хіба ж я по своїй волі...". У мене ж ні взутись, ні одягнутись, нічого... Це 1945 р. Осінь... Іду на роботу влаштовуватись, а мене ніде не приймають. Я вигнанець, злочинець... Ті, хто там не був, – поклав мільйони, то вони не злочинці, а ми виявились злочинцями...» [63, 75; 13].

Як і в будь-якій історії жінок на війні, досвід примусової праці колишніх оstarбайтерок був різним, частіше – болючим і драматичним, рідше – не завжди таким, що ототожнюється з образом жінки-жертви.

Різним був досвід і в жінок, які залишилися на окупованій території. Ворожі бомбардування, самовіддана, іноді за межею людських можливостей робота на потреби фронту, мізерна продовольча пайка воєнного часу, принизливе, рабське існування на окупованій території та постійна тривога за близьких, призваних до армії. Багатьом довелося залишити рідні місця, коли наблизився фронт, і йти в юрбі біженців на схід.

Кількома рядками у своєму листі до сина-військовослужбовця київська вчителька Ганна Трухан відображає події дня, що розділив усе життя на дві епохи – до війни й після неї. Вони передають атмосферу невизначеності, нерозуміння ситуації, тривоги перед лихом, що насувається: «...Сьогодні я пережила дуже тяжких декілька секунд – це коли бачила ворожі літаки, що пролітали над нами. Була тривога. Скинули бомби. На Солом'янці були жертви. О дванадцятій годині оголосили про війну з Німеччиною» [59]. Не одразу повірила у початок війни киянка Ніна Герасимова: «Сьогодні о 4 ранку німецькі літаки здійснили наліт на Київ. О 7 годині ранку я крізь сон чула вибухи бомб, але думала, що це звичайні навчання... Вбито і поранено в Києві 200 осіб. Я не хвилююся, я дуже спокійна, хоча місту загрожує небезпека... Не віриться, що зі мною станеться щось погане. Якийсь незвичайний спокій... Невже Київ буде зруйнований?!...» [4].

Надзвичайно цінним джерельним комплексом для вивчення морально-психологічного стану радянських громадян початкового періоду війни є колекція «Непрочитані листи 1941-го». Серед авторів епістол – 106 жінок, як цивільних, так і військовослужбовців. У більшості листів місцеві жінки описують бомбардування м. Кам'янець-Подільський, адже значна частина кореспонденції була зібрана саме там: «...22 червня я спокійно дісталась до Кам'янця і відразу потрапила в жахливу обстановку. Кілька днів було спокійно, а зараз погано – Кам'янець бомблять. Я не можу виїхати в Київ, дуже переживаю, що відбувається

у мене вдома... Напишіть мені хоча б кілька слів... Здається, я потрапила у вогонь бою...»; «...Я не можу дочекатися від вас листа. Чи, може, вас там вже вбили?.. Ви не уявляєте, що тут відбувається... бомби кидають, кулі дзвенять, будинки зруйновані вщент і багато вбитого населення...»; «...Всюди обстріли... Жахіття. Із нашого оточення по дорозі двох вже ранило і вбило...»; «...У нас такий жах відбувався, що важко описати. Скажу тільки одне, що о 5-й годині дня налетіло 10 літаків німецьких і скинули більше 10 бомб. Безліч жертв... вбито та поранено 250 чоловік, 35 будинків зруйновано...»; «...Ми живемо. Якщо залишимося живі, значить, ми переживемо цілі віки. До мами в квартиру кинули бомбу, але вона вийшла на п'ять хвилин раніше. Вся вулиця розбита, великі жертви, всі люди тікають... У нас вікна розбиті...» [58; 60; 30; 50; 57].

Колекція «Непрочитані листи 1941-го» стала важливим джерелом для вивчення долі єврейських жінок. У роки Голокосту на українських землях нацисти знищили близько 1,5 млн євреїв, не менше ніж половину з яких становили жінки [64; 229]. 43 епістоли колекції, написані мовою їдиш, були перекладені у 2021 р. зусиллями американської благодійної організації RememberUs.org та її виконавчої директорки Юлії Корсунської, ще потребують детального дослідження. Ці листи вирізняються серед основного масиву. Про що писали родичам подільські єврейки? Наведемо кілька цитат: «...Можливо, я пишу свій останній лист... Я живу в чужих людей. Якщо у вас є можливість, то пришліть по мене машину, інакше я тут загину. Всі, хто вижив, намагаються виїхати звідси...»; «...Як мені описати в листі свої думки про тебе? Мої сльози не повинні бути марними! Хай змилується Бог і над нами, й над вами, й над усіма євреями...»; «...Я прошу вас приїхати і врятувати нас, адже ми всі, слава богу, живі. Я, мої діти, мій чоловік, мій брат із невісткою та їхня дитина – ми живі, слава богу. Пожальте нас і врятуйте, заплатіть за машину скільки попросять, поки ми ще живі. Урятуйте нас...» [30; 31; 61]. Деяким пощастило пережити нацистську окупацію або завдяки щасливому збігові обставин, власним силі волі та мужності, або завдяки тим, хто ризикнув допомогти приреченим.

Саме в м. Кам'янець-Подільський відбулося перше масове знищення євреїв в Україні. Упродовж трьох днів, 26–28 серпня 1941 р., в місті було страчено понад 23 тис. осіб єврейської національності. Далі був київський Бабин Яр. Ця околиця столиці в роки нацистської окупації перетворилася на найбільше місце розстрілів у Європі.

Українці Олені Луговій тоді було 13 років. 29 вересня вона з друзями вийшла на вулиці м. Київ поспостерігати за небаченим досі видовищем – десятки тисяч євреїв прямували до Бабиного Яру: «...Ми побачили, що то за люди ідуть, що собою являла та колона людей, які йшли на смерть... Це були нещасні старі люди, і молодих було дуже мало. Чоловіків майже не було. Більше було жінок, старих дідів, вони сунули на кладовище. А ми були дуже жваві. Вони йдуть, а ми за ними. ...колона йшла поза Лук'янівський базар. Там іде роздвоєння: одна частина йде

на Бабин Яр, а друга – на Кирилівську рощу. І там була зроблена огорожа з дощок, а в огорожі була маленька хвіртка, така, що тільки одна людина могла пройти. І біля хвіртки... стояв один німець... І ми з цими людьми дійшли до тієї хвіртки. Ми розмовляли між собою... А він подивився і каже: “Juden?”. А ми кажемо: “Ні, ми не юди”. Він розсердився, націлив на нас автомат. “Weg!” – кричав на нас. Мовляв, “геть звідси”, “стріляти буду”, “вийдіть звідси”. І ми вийшли. Хлопці зробили пропозицію: “Давайте підемо обминемо. Вони йдуть на Бабин Яр, а ми підемо на Кирилівську рощу...”. Ми ділимося своїми враженнями і чуємо, як почався вереск, наче вони стогнуть, плачуть. Один хлопець сказав: “Я полізу на дерево і подивлюся, що вони там роблять”. Так нам не видно нічого, ми лише чуємо. І потім вони, як груші, попадали з того дерева з переляканими очима: “Вони їх стріляють!..” [12].

Сотні тисяч єврейських жінок загинули жахливою смертю в «розстрільних ямах» на території Центральної, Східної та Південної України. Євреїв Галичини та Закарпаття вивозили також до таборів смерті на території Польщі. Найбільшим серед них був табір Аушвіц, поблизу містечка Освенцим. Їхні тіла нацисти спалювали у крематоріях. Саме дим крематоріїв так часто згадували ті, кому пощастило вижити. Серед них – Тамара Воробейкова, яку доправили до Аушвіцу в жовтні 1943 р.: «Перше, що побачили: есесівки із собаками, колючий дріт, рови, дим повзе... Дим якийсь чорно-сірий, якийсь отруйний... Що вони там виробляють? Такий дим дивний. А нас есесівки по п'ятірках вишикували і – до брами... Ми розтягнулися у велику колону... Проходимо повз жінок, які стоять навколішки і тримають над головою каміння. Усі у смугастому одязі, а есесівка – поруч у чорному плащі, з палицею. Одна жінка випустила каміння, а та її палицею... Куди ми потрапили? Потім ми пройшли холодний душ, нас підстригли, кинули смугастий одяг, викололи номери...» [11]. Тамарі дістався номер 65163, що заміняв їй ім'я до січня 1945 р., коли ворота табору розбили радянські танки.

На окрему увагу заслуговує доля жінок-єврейок зі змішаних шлюбів. У райхс-комісаріаті «Україна», на відміну, скажімо, від Генерального губернаторства на території Польщі або інших окупованих нацистами територій Східної Європи, майже всіх їх знищили. Цим жінкам не пропонували перейти в християнство, як це практикувалося на інших землях. Напів'єврейська родина Федора та Ганни Балаклицьких із трьома дітьми була заарештована в м. Ромни. Федора згодом відпустили. Із допомогою родичів він зібрав свідчення односельчан, що його старша донька народилась у першому шлюбі, й тим урятував її від загибелі. На свідчення небайдужих українців покладалась і Ганна. Про це йдеться в її листі з в'язниці: «...Голубе мій, пробач, але ти моя єдина надія на життя і мій порятунок. Порадь, що робити? Може мені написати... до комісара гестапо чи до коменданта поліції із зазначенням свідків та їхніх адрес, і навіть прізвища й імені, з проханням викликати їх. Чи, може, ти готову таку заяву мені передаси? Як порадиш? Чи вже нічого не варто писати? Скажи мені правду, мій голубе, не втішай надією.

Нам тут так страшно, бо смерть близька...» [32]. Чоловік умовив двох жінок дати нотаріально завірених свідчень, що й сама Ганна – донька українця [18, 19]. На жаль, усі зусилля виявилися даремними: Ганну із синами-близнюками розстріляли в червні 1942 р.

Вивчення долі єврейських жінок у роки Голокосту може бути одним із найважливіших чинників усвідомлення того, що історія цієї трагедії на українських землях є частиною національної історії країни, і це зумовлює відповідальність кожного за збереження пам'яті про минуле [64].

Феномен участі жінки у війні складний уже з огляду на особливості жіночої психології, а отже, і сприймання нею фронтової дійсності. Дуже влучно про це висловились Світлана Алексієвич: «Жіноча пам'ять охоплює той материк людських почуттів на війні, що звичайно вислизає від чоловічої уваги. Якщо чоловіка війна захоплювала як дія, то жінка почувала й переносила її інакше в силу своєї жіночої психології: бомбування, смерть, страждання – для неї ще не вся війна...» [2].

Наративи, запропоновані в цій розвідці, репрезентують складну й суперечливу картину жіночого повсякдення в надзвичайних історичних обставинах, доводять, що жінки не завжди готові погодитися виключно на ту роль, яку відводить їм суспільство (жінка-мати, жінка-дружина, жінка-берегиня), і що існують можливості поєднання цих стереотипів із реально зумовленою необхідністю жінки захищати свою землю, незалежно від ідеологічних переконань. І радянські бійчині, і жінки з УПА однаково йшли на смерть, ризикували, рятували свою Батьківщину. І ця жертва неоціненна, а отже, має бути досліджена та висвітлена такою, якою є. На жаль, у післявоєнний час жінки зіткнулися не лише з невизнанням їхнього внеску, витісненням з історичної пам'яті, а й з осудом, інколи ворожим нерозумінням. У вогні бойових дій стереотипи відступали, жінки й чоловіки були партнерами, кожен із яких самовіддано виконував свою роль. Та патріархальне суспільство чекало на чоловіків-переможців і було не готове дивитися в очі жінкам, яких саме відправило на війну. Особливо охоче лихословили щодо цього в тилу – ті, хто сам волів відсиджуватися подалі від передової за спинами тих молодих жінок, які пішли на фронт добровольцями. Підтвердженням цьому є рядки з листа медсестри Лариси Дубини: «...Незабаром знову в бій. Мамочко, даю тобі чесне слово, що тобі не доведеться червоніти за свою доньку. А якщо тобі не вірять ті тиллові криси, не звертай уваги. Вони недостойні навіть говорити з тобою. Скажи їм, що мене поважають і люблять люди, які проливають кров за Батьківщину, герої, які не шкодують свого життя. А ті, в тилу, навіть не уявляють, що таке бій, що таке смерть і поранені на полі бою, тому вони й сумніваються в правдивості моїх слів...» [41].

Жіночий воєнний досвід у висвітлених еґодокументах стає кроком до розкриття суперечливої природи гендерного дискурсу й поступово спростовує

стереотипи публічного маскулінного погляду на війну, доводить, що жінки були й мають бути повноцінними суб'єктами історичного процесу.

Джерела та література:

1. Алексієвич С. У войны не женское лицо. Повести / С. Алексієвич. – М.: Советский писатель, 1989. – 368 с.
2. Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя / С. Алексієвич / Пер. з рос. В. Рафєєнка. – Харків: Віват, 2016. – 400 с.
3. Аудіодокумент на електронному носії (копія). Спогади Біль (Гоянюк) Лідії Миколаївни. 1995 р. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ). – КН-264674. – ЗК-1105.
4. Аудіодокумент на електронному носії (копія). Спогади Гоянюк Зеновії Миколаївни // Фонди НМІУДСВ. – КН-264675. – ЗК-1106.
5. Аудіодокумент на електронному носії. Спогади Гаєвської Лідії. 2007 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-27605.
6. Аудіодокумент на електронному носії. Спогади Галицької (Григорчук) Розалії Стефанівни. 25.11.2015 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-264665. – ЗК-1103.
7. Аудіодокумент на електронному носії. Спогади Доліної Марії Іванівни. 2005 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-27227.
8. Аудіодокумент на електронному носії. Спогади Костюк (Процак) Степаниди Василівни. 2007 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-27532.
9. Аудіодокумент на електронному носії. Спогади Шкарлетової Марії Савеліївни. 1989 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-179497. – ЗК-698.
10. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відповідальний секретар Р.Г. Вишневський). – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – 944 с.
11. Відеодокумент на електронному носії. Спогади Воробейкової Тамари Устимівни. 2008 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-274171/1-13. – ЗК-1124/1-13.
12. Відеодокумент на електронному носії. Спогади Лугової Олени Іллівни. 2021 р. // Фонди НМІУДСВ. – НДВ-202.
13. Відеодокумент на електронному носії. Спогади Угрюмової Галини Костянтинівни. 25.12.2005 р. // Фонди НМІУДСВ. – НДВ-197.
14. Гавришко М. Долаючи тишу. Жіночі історії війни / М. Гавришко. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. – 240 с.
15. Генеральний каталог. – Завалій Є.М. // Фонди НМІУДСВ.
16. Генеральний каталог. – Педенко Марія Петрівна // Фонди НМІУДСВ.
17. Грінченко Г. Радянські жінки на примусових роботах Третього райху: (об)риса (по)воєнних (ре)презентацій / Г. Грінченко // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць. – К.: АРТ КНИГА, 2015. – С. 233–251.
18. Довідка Білецької Марії Василівни. 01.04.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-220166. – Д-37190.
19. Довідка Горобець Катерини Антонівни. 1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-220168. – Д-37192.
20. Документи, фото та спогади на електронному носії Вацеби (Марійчин) Ганни Іванівни. 2007 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-27534.
21. Долина М. Дочери неба / М. Долина. – К.: Довіра, 2010. – 229 с.
22. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. док. іст. наук Г. Грінченко, канд. іст. наук К. Кобченко, канд. іст. наук О. Кісь. – К.: АРТ КНИГА, 2015. – 336 с.

23. *Звитяжниці: Жінки – Герої Радянського Союзу в боях за Україну в роки Великої Вітчизняної війни* / Є.В. Сафонова (кер. авт. кол.). – К.: Україна, 1995. – 247 с.
24. *Картка поштова Барабаш Катерини до подруги. 26.07.1943 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-10725/36. – Д-544/36.
25. *Картка поштова Бугери Катерини Данилівни. 19.08.1943 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-10725/25. – Д-544/25.
26. *Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії* / О. Кісь // *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. док. іст. наук Г. Грінченко, канд. іст. наук К. Кобченко, канд. іст. наук О. Кісь.* – К.: АРТ КНИГА, 2015. – С. 15–39.
27. *Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти: монографія* / О. Кісь. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. – 288 с.
28. *Кобченко К. Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади: радянські гендерні стратегії передвоєнного часу* / К. Кобченко // *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. док. іст. наук Г. Грінченко, канд. іст. наук К. Кобченко, канд. іст. наук О. Кісь.* – К.: АРТ КНИГА, 2015. – С. 61–78.
29. *Легасова Л., Шевченко М. Колекція документів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» з проблеми дослідження історії українських остарбайтерів* / Л. Легасова, М. Шевченко // «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / гол. ред. Смолій В. – Київ, 2006. – 544 с.
30. *Лист [прізвище невідоме] Рози до Вайсбурд Аделі Олексіївни. 01.07.1941 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-248722. – Д-56658.
31. *Лист Авербух Хаї до рідних. 1941 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-248610. – Д-56548.
32. *Лист Балаклицької Ганни Самійлівни до чоловіка. 1942 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-220165. – Д-37189.
33. *Лист Біль (Гоянюк) Лідії Миколаївни до батьків. 19.12.1943 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-260107. – Д-63820.
34. *Лист Борисенко Октябрини Борисівни до матері. 17.03.1942 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-13786. – Л-746.
35. *Лист Борисенко Октябрини Борисівни до матері. 28.02.1942 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-13785. – Л-745.
36. *Лист Борисенко Ольги Омелянівни до рідних. 20.08.1944 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-164739. – Д-22933.
37. *Лист Гоянюк Зеновії Миколаївни до батька. 1952 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-236107. – Д-47004.
38. *Лист Дзядишевої Лідії Миколаївни до матері. 08.06.1945 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-270595. – Д-69190.
39. *Лист Дзядишевої Лідії Миколаївни до матері. 30.07.1944 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-270592. – Д-69187.
40. *Лист Дубини Валентини Діамидівни до матері. 23.11.1942 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-206814. – Д-33152.
41. *Лист Дубини Нонни Діамидівни до рідних. 15.10.1942 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-206813. – Д-33151.
42. *Лист Зарицької Катерини Миронівни до рідних. 21.03.1952 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-261090. – Д-64564.
43. *Лист Зарицької Катерини Миронівни до сина. 26.08.1952 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-261091. – Д-64565.

44. Лист Зелинської Тамари Сергіївни до рідних. 23.06.1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-132530. – Д-20284.
45. Лист Зелинської Тамари Сергіївни до рідних. 30.06.1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-132531. – Д-20285.
46. Лист Карпової Нінель Василівни до рідних. 22.11.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-144256. – Д-21255.
47. Лист Комар (Коломієць) Ганни Йосипівни. 04.07.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-213058. – Д-35126.
48. Лист Корнілової Ганни Пантеліївни до брата. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248184. – Д-56128.
49. Лист Корольової Маріонелли Володимирівни до рідних. 13.06.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-144915. – Д-21316.
50. Лист Курчинської О.П. до чоловіка. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248147. – Д-56093.
51. Лист Лузікової Анастасії Іванівни до сестри. 13.02.1945 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-207218. – Д-33239.
52. Лист остарбайтера. 15.10.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10726/9. – Д-545/9.
53. Лист остарбайтера. 1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-19419/1. – Д-1975/1.
54. Лист Педенко Марії Петрівни до матері. 20.06.1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-27629. – Д-6111.
55. Лист Пелехатої Олександри Петрівни до матері. 1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-280801. – Д-72948.
56. Лист передсмертний Романової Груні Юхимівни до матері // Фонди НМІУДСВ. – КН-10727. – Л-546.
57. Лист Ротенберг Дозі до Ротенберга Ісака. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248936. – Д-56858.
58. Лист Срібняк Нюсі до Власенко Євгенії. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248615. – Д-56553.
59. Лист Трухан Ганни Іванівни до сина. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-19624. – Д-11390.
60. Лист Факердинової (Сандурської) Ніни Іванівни до рідних. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249081. – Д-57000.
61. Лист Феферман Файги до Ткач Хайки. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248262. – Д-56204.
62. Листівка. Бийте німоту, як Байда Марія! 1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-16194. – Л-924.
63. Пастушенко Т. Спогади остарбайтерів – інший погляд на війну / Т. Пастушенко // «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. Смолій В. – Київ, 2006. – 544 с.
64. Подольський А. Єврейські жінки України в добу Голокосту та нацистської окупації (1941–1944): спроби дослідження трагічної долі / А. Подольський // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць. – К.: АРТ КНИГА, 2015. – С. 219–230.
65. Реброва І. Підпілля в роки Великої Вітчизняної війни в пам'яті його учасниць (на матеріалах Північного Кавказу / І. Реброва // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. док. іст. наук Г. Грінченко, канд. іст. наук К. Кобченко, канд. іст. наук О. Кісь. – К.: АРТ КНИГА, 2015. – С. 171–182.
66. Рукопис автобіографії Лагунової Марії Іванівни. 06.09.1963 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-208963. – Д-33644.
67. Сімперович В. Український визвольний рух в усноісторичних джерелах (за матеріалами музейної колекції) / В. Сімперович // «За край і волю, за нації долю!»: дослідження, документи,

- свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України / редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2017. – 324 с.
68. Спогади про загибель Борисенко Октябрини Борисівни. 1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-13782. – Д-2802.
69. Спогади Байди Марії Карнівни. 01.08.2001 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-216307. – Д-35837.
70. Спогади Волкової Олександри Михайлівни. 1993 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-277665. – Д-71683.
71. Спогади Кравець Людмили Степанівни. 1995 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-218266. – Д-36459.
72. Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років / О. Стяжкіна. – К.: Дух і літера, 2019. – 384 с.
73. Українські жінки у горнилі модернізації / під заг. ред. О. Кісь. – Харків: КСД, 2017. – 304 с.
74. Фонодокумент на електронному носії. Спогади Вітошинської Ярослави Василівни. 2016 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-30270.
75. Фонодокумент на електронному носії. Спогади Дидик Галини Томівни. 1977 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-267544. – ЗК-1112.
76. Фонодокумент на електронному носії. Спогади Дидик Галини Томівни. 1977 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-267545. – ЗК-1113.
77. Фонодокумент на електронному носії. Спогади Дидик Галини Томівни. 1977 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-267546. – ЗК-1114.
78. Шейде К. «Сталінські соколиці»: радянські жінки-льотчиці у Червоній армії під час Другої світової війни / К. Шейде // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. док. іст. наук Г. Грінченко, канд. іст. наук К. Кобченко, канд. іст. наук О. Кісь. – К.: АРТ КНИГА, 2015. – С. 79–86.
79. Щоденник Земської Людмили Володимирівни. 1942–1953 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-195605. – Д-29143.
80. Щоденник Лузікової Анастасії Іванівни // Фонди НМІУДСВ. – КН-207221. – Д-33242.
81. Щоденник Педенко Марії Петрівни // Фонди НМІУДСВ. – КН-110573. – Д-18070.
82. Щоденник Третьяк Віри Сергіївни. 1943–1945 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-206087. – Д-32894.
83. Щоденник Тяпіної Клавдії Іванівни // Фонди НМІУДСВ. – КН-88885. – Д-16442.

© **Светлана ДЕМЧЕНКО**

ЖЕНСКИЕ ЭГО-ДОКУМЕНТЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ МУЗЕЙНОЙ КОЛЛЕКЦИИ)

Проведён обзор женского эпистолярия фондовой коллекции Национального музея истории Украины во Второй мировой войне, проанализированы различные аспекты военного опыта в жизни женщин, влияние войны на память и идентичность.

Ключевые слова: *Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, женщина, письма, дневники, воспоминания, память.*

© *Svitlana DEMCHENKO*

**WOMEN'S EGODOCUMENTS
(ACCORDING TO THE MUSEUM COLLECTION)**

The women's epistolary of the stock collection of the National Museum of History of Ukraine in the Second World War was reviewed, various aspects of military experience in women's lives, the impact of war on memory and identity were analyzed.

Keywords: *National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, woman, letters, diaries, memoirs, memory.*